

Sananparsiston rakenneanalyysin terminologiaa

Sananparsisto on Virittäjässä 1952 s. 66—68 julkaistun ehdotukseni mukaisesti vakiintunut kaikkien yhdyssanaa laajempien, lorua, hokemaista, nelisäettä ja kaskua suppeampien kielellisten kiteytymien (arvoitukset pois luettuna) yleisnimitykseksi.

Itsenäisen ajatuskokonaisuuden sisältävien kiinteämuotoisten *sananlaskujen* ja lauseyhteyteensä epäitsenäisinä elementteinä mukautuvien *puheenparsien*¹ rinnalla on syytä huomata *sutkaukset* ja *tilanneparafraasit*.

Sutkaus on määriteltävissä tilannerepliiiksi, jolla drastisin, ironisin tai naivistisin sanankääntein höystetään jokapäiväistä repliikkikieliseetä tai tilannetta sinänsä.

Eri sutkaustyypeistä tunnetaan parhaiten *sanomukset* eli *wellerismit*, esim. »No, sanoi varis kun nokka katkes», »Takuulla, sanoi Tampereen likka». Iris Järviö-Nieminen on käsitellyt sanomuksia väitöskirjassaan ja Kalevalaseuran vuosikirjassa 1960, Kari Laukkanen ja Kaarina Marjanen Kotiseudussa 1961 ja 1963 sekä Pirkko Kuokka, Pentti Leino, Tytti Paavolainen ja Esko Vierikko Kansanrunousarkistossa säilytetyissä opintotutkielmissaan. Liisa Holtila on valaissut *kieltosutkauksia* (esim. »Älä huuda, pidä muuten suutas auki!») ja Leena Mattila *vastauksenkiertosutkauksia* (»Mittee?» »Sittee, nenäs o littee!»). Korttipeliin liittyvistä sutkauksista (esim. »Sata eikä sökö», »Pata putos vaan ei halennut») on kirjoittanut Juha Malmi, heräämis- ja maatameno sutkauksista (esim. »Ylös ja varkasiin, ei Jumala laiskoja ruoki!») »Hyvää yätä, käsivarren tyätä ja sonsaret purkhot kaiken yätä!») Annaliisa Muronen.

Tilanneparafraasit sijoittuvat tilannesutkausten ja kun-niin-rakenteisten sananlaskujen välivaiheille. Ne liittyvät vakavina tai leikkisinä kommentteina supranormaalksi tajuttuun tilanteeseen, esim. revontuliin (»Rutjan meri lainehtii»), aurinkosateeseen (»Päivää paistaa, vettä sataa, Tuonelassa häitä juodaan»), korvan soimiseen (»Tuonelassa venettä huhutah sukulaiset»), äkilliseen hiljaisuuteen (»Enkeli kulki ohii»). Tilanneparafraaseja analysoin teoksessa »Regen bei Sonnenschein» (FFC 171).

¹ Teoksessa »Sananlaskut ja puheenparret» s. 119—131 luonnehdin lyhyesti eräitä puheenparsityyppejä: *soinmuttelu-*, *parataksi-*, *attribuutti-* ja *tähdennysfraaseja*, *koloratiivi-*, *konsekutiivi-* ja *vertalontoistorakenteita*, *perifraaseja* ja *vertauksia*. Parataksifraaseja on Paavo Pulkkinen valaissut liseniaatintyössään; konsekutiivifraaseista on Pirkko-Liisa Luodon (nyk. Rausmaan) selvitys Kalevalaseuran vuosikirjassa 1958; teoksen »Suomen kansan vertauksia» alkulauseessa käyn rajaa varsinaisten *vertausten* sekä kiinteämuotoisten *vertausananlaskujen* (esim. »Parratoon miäs on niinkun hännätöön hevonen») ja kiinteään repliikkikieliseeseen liittyvien *vertausutkausten* (»Suur kiitos ku hevone mut ei nii karvane») välillä; vertauksia ovat käsitelleet myös Pentti Huovinen Kotiseudussa 1954, Seppo Suhonen Kalevalaseuran vuosikirjassa 1963 ja Iris Järviö-Nieminen väitöskirjassaan s. 116—137.

Läheisesti toisiinsa liittyvät eri sananparret muodostavat *sananparsipesyeitä*. Eri sananparsilla voi olla yhteinen *idea*, käyttöyhteyden ja -tarkoituksen määräävä lähekkäinen merkitysisältö; silloin ne ovat *synonyymisananparsia*. Jos niillä on yhteinen *formula*, puhutaan *konformisesta sananparsipesyeestä*. Jos eri sananparsilla on yhteinen *ydin* (= keskeinen kuvaelementti, sanakuvio tai tarkoitekompleksi), ne ovat toistensa *variaabeleita*, muodostavat *invarianttitydintä* vaihtelevien ideain ja lausekuvioiden elementtinä käyttävän *variaabelipesyeen*.

Jotta muunnelmia voitaisiin katsoa saman sananparren toisoinnoksi, niillä on oltava yhteinen idea ja ydin. Jos yhteistä on idea ja formula, mutta ydin erilainen, ovat kyseessä *konformiset synonyymisananparret*. Jos formula ja ydin ovat yhteiset, mutta idea eri, sananparret ovat *konformisia variaabeleita*. *Käänteissananalaskuiksi* nimitetään konformisia variaabeleita, joiden idea on vastakkainen (esim. »Oraasta touko tutaan» — »Touosta oras tuntuu», »Idästä ikuiset sateet, pohjaisesta ponnettomat» — »Idästä ikuiset poudat, pohjaisesta ponnettomat»).

Sananparret voivat olla *yksinkertaisia* (simple) tai *koosteisia* (complex).

Yksinkertaiseen sananparteen voi liittyä *kerrannaiselementti* (esim. »Orahasta touko tutaan, pelto pienistä jyvistä») tai toisesta sananparresta saatu *yhdynnäiselementti* (»Orahasta touko tutaan, lintu höyhenistänsä»). *Synonyyminen* tai *analoginen kerrannaiselementti* ei yleensä muuta sananparren kokonaisideaa (esim. »Orahasta touko tutaan, varsasta hyvä hevonen»), kun taas *antiiteettinen kerrannaiselementti* tai *jatke* muuttaa sen (»Orahasta touko tutaan, vaan ei laihoa laariin panna»).

Kahden eri sananlaskun kontaminaatioita nimitetään *yhdynnäis-* eli *kontaminaatio-sananalaskuiksi*. Alun perin koosteisesta sananalaskusta irtautunutta yksinkertaista sananalaskua nimitetään *typistymäsananalaskuksi* (esim. »Tattari taloksi tekee» < »Tattari taloksi tekee, tattari talottomaksi»).

Yksityisessä sananparsitoisinnossa voi erottaa 1) *ydinelementtejä* 2) *täyte-elementtejä* 3) *kehys-* eli *formulaelementtejä* 4) *kerrannais-, yhdynnäis-* ym. *jatke-elementtejä*.

Yksinkertaisen sananparren *ydinelementtejä* ovat täyte- ja kehys-elementtien erottamisen jälkeen havaittavat, idean ymmärtämiselle välttämättömät lausekkeet. *Täyte-elementit* ovat yleensä improvisoituja, tilannekohtaisia lisäkkeitä, jotka eivät ole välttämättömiä idean ymmärtämiselle. *Kehys-* eli *formulaelementit* ovat konformiselle sananparsipesyeelle tunnusomaisia kehysanoja.

Yksityisen sananparren sekä kehys- että ydinelementeissä voi panna merkille suhteellisen stabiileja *kiintoelementtejä* ja suhteellisen labiileja *muuntoelementtejä*. Muuntoelementit ovat toistensa *substituutteja*. Toistensa sijasta käytettyjä vaihtoehtoisia lauseopillisia rakenteita voi nimittää *synomorfeiksi*.

Saman sananparren eri *redaktiot* erottaa toisistaan joko formula (»Maassa maan tavalla taikka maasta pois» — »Joka ei maalla maansa tavalla, menköön mailta matkoihinsa») tai ydinelementtien lievä erilaisuus (»Orahasta touko tutaan» — »Orahasta olki näkyy») tai molemmat yhdessä (»Oraassa laihon alku») tai kerrannaiselementtien jyrkkäkin erilaisuus (»Elä maalla maan tavalla taikka maasta pois pakene» — »Elä moalla moan tavalla, älä moalta pois pakene»). Eri redaktioilla

on tavallisesti omat toisistaan poikkeavat levinneisyysalueensa, eikä sama perinteensäilyttäjä yleensä käytä rinnan vaihtoehtoisia redaktioita, vaan ne torjuvat toisensa, toisin kuin eri sananparret tai saman redaktion tilannekohtaiset muunnelmat (esim. »Pata kattilaa soimaa» — »Pata kattilaa soimaa, musta kylki kummallakin»).

Muutama analyysikoe havainnollistakoon, mitä eri termeillä on tarkoitus ilmaista.

- 1) Muna kanaa neuvoo.
- 2) Nyt jo muna kanaa opettaa.
- 3) Se on rumaa, kun muna kanaa neuvoo.
- 4) Muna viisaampi kuin kana.
- 5) Tähän aikaan on muna viisaampi kuin kana,
- 6) Muna viisaampi kanaa.
- 7) Muna ei ole kanaa viisaampi.
- 8) Muna syö kanan.
- 9) Hullu viisasta neuvoo, viisas villiin tulee.
- 10) Ilta on aamua viisaampi.
- 11) Sus docet Minervam (= sika opettaa Minervaa).
- 12) The lamb teaching its dam to bleat (= karitsa opettaa emäänsä määkimään).

1—3 ja 4—7 edustavat saman sananlaskun kahta eri redaktiota. Ydinelementteinä ovat nimisanat »muna» ja »kana» sekä näiden oudoksuttua suhdetta ilmaiseva predikaatti. Edelliset ovat sananlaskun kiintoelementtejä, toistensa substituutteina tavattavat »neuvoo», »opettaa», »on viisaampi kuin» osoittautuvat muuntoelementiksi. Vaihtoehtoiset rakenteet (viisaampi) »kanaa» — »kuin kana» ovat synomorfeja. 7 on näennäisesti edellisten käänneissanalasku; tosiasiallisesti idea on sama, vaikka ilman ironiaa ilmaistu. 2, 5 ja 7 sisältävät täyte-elementtejä (»nyt jo», »tähän aikaan on», »ei ole»). 3 alkaa kehuselementein, vrt. konformisia »Se on rumaa, kun ruumis luuraa», »Se on rumaa, kun mies on koree». 8 on edellisten variaabeli, invarianttityimenä »muna > kana». 10 kuuluu samaan konformiseen sananparsipesyeseen kuin 4—6. 11 ja 12 ovat sananlaskujen 1—3 konformisia synonyymisananlaskuja ja esimerkkien 4—7 synonyymisananlaskuja. Samoin olisi laita 9:n alkusäkeen, mutta jatke muuttaa sekä idean että formulaa toiseksi.

- 1) Kauanko makkara koiran kaulassa?
- 2) Pane koira makkaran vahdiksi!
- 3) Ei kissaa panna makkaran vartijaksi.
- 4) Ei ok kissoa uskomista maitopytyv vahiks.
- 5) Ei oo pannen kettua kanaan paimeneksi.
- 6) Ei ole sutta uskomista lampuriksi.
- 7) Ej ole panemista pukkia kaalimaan vahdiksi.
- 8) No panee ny pukkii rekoomestariks!
- 9) Ei sovi koira makkaran vartijaksi eikä poika piikasen paimeneksi.

- 10) Pane kissa juuston vartijaksi, poika piian paimeneksi!
- 11) Ei kelpaa kettu kanain kaitsijaksi eikä poika piikain paimeneksi.
- 12) Paa pukki kaalimaan vartiaksi, poika piikaan paimeneksi!
- 13) Pane vuohi kaalimaahan, koira makkaran vahdiksi!
- 14) Ei poijasta piijan paimeneksi.
- 15) Laita poika piikoin paimeneks, pukki kualimuan vahiks!
- 16) Ei oo poijasta piian paimeneksi, suesta lampaan vahiksi.
- 17) Paa poika piijan paimeneks, koira makkaran vartijaks!

Jos pesyettä tarkasteltaisiin synkronistisesti, aikatekijät huomiotta jättäen, niin kuin oikeaoppisimmat strukturalistit suosittelevat, päädyttäisiin ehkä pitämään avointa kohdistussäettä »poika piian paimeneksi» ainakin esimerkkien 2—17 näkyvänä tai latenttina ytimenä ja muita kuvia sen vaihtelevina kerrannaiselementteinä, jotka tapauksissa 2—8 olisivat itsenäistyneet ja tapauksessa 13 kontaminoituneet. Ulkomaisen ja vanhimman suomalaisen vertailuaineiston² valossa näyttää kuitenkin siltä, että »poika piian paimeneksi» on vasta 1800-luvun alussa ilmaantuva vain suomalainen kerrannaiselementti.

Kaikki esimerkit kuuluvat samaan synonyymisananlaskujen pesyeeseen. Keskenään konformisia ovat 2, 8, 10, 12, 13, 15 ja 17, samoin kuin 4, 6 ja 7, 9 ja 11 sekä 14 ja 16. Esimerkin 5 mahdollinen konformisuus 3:n tai 4 + 6 + 7:n kanssa vaatisi erikoisselvityksen. Varoitusformulat rakentuvat vaihtoehtoisin synomorfein, joiden lisäksi synonyymivaihtelu vartijaksi ~ vahdiksi ~ kaitsijaksi ~ paimeneksi ~ lampuriksi ~ rekoomestariksi kuuluu pesyeelle tunnusomaisiin muuntoelementteihin. Analogisia mutta selvästi toisistaan eroavia ydinelementtejä ovat koira ja makkara, kissa ja makkara (~ maitopytty ~ juusto), kettu ja kanat, susi ja lampaat, pukki (~ vuohi) ja kaalimaa, poika ja piika.

Miten on pesye jaoteltavissa eri sananlaskuiksi? Pulmallinen on 2. esimerkin sekä koosteisten toisintojen asema. Vanha suomalainen samoin kuin kansainvälinen aineisto viittaa siihen, että lähtökohtina ovat Suomessa olleet »makkara koiran kaulassa» ja «kissa makkaran vartijana». 2 on niin ollen 1:n ja 3:n risteytymä. Idmanin »Ei koiraa panna makkara kaulaan» on ydinelementteiltään selvä 1:n muunnelmä, vaikka 3:n kanssa konforminen. Myös 2 on ydinelementteiltään lähempänä 1:tä kuin 3:a, ja formulaltaan se kuuluu selvästi pesyeeseen 3—17. On ehdonvallan asia, pitääkö sitä 1:n sekundaariredaktiona, kuten mieluummin tekisin, vai pitääkö makkaranvahti-koiraa vastaavan kissan substituuttina. Koosteiset esimerkit voisi kaikki mekaanisesti tulkita yhdynnäissanalaskuiksi ja joko molempien komponenttiansa tai vain edellisen toisinhoiksi; komponenttien synonyymisyys tekee, että mitään yhdistelmää tuskin voi katsoa ideaaltaan uudeksi sananlaskuksi. Kehityshis-

² Düringsfeld, Sprichwörter der germanischen und romanischen Sprachen I 254; Koskenjaakko, Koira suomalaisissa ynnä virolaisissa sananlaskuissa s. 56—58; Haltsonen, Kissa suomalaisissa sananlaskuissa (KSV 1929) s. 129—130; Kuusi, Vanhan kansan sananlaskuviisuus s. 335. Düringsfeld esittelee yhtenä sananlaskuna kokoelman synonyymisiä pukki-, sika-, hanhi-, korppi-, haukka-, kissa-, koira-, kettu-, susi- ja karhu-sananlaskuja.

toriallisin perustein olen kuitenkin taipuvainen selittämään poika-piika-säkeen kerrannaiselementiksi, sijaitsipa se koosteisen sananlaskun alku- tai jälkikomponenttina. Ainoa varsinainen yhdynnäissanalasku olisi siten 13, kun taas 14, sekundaari tyypistymäsananlasku, saa itsenäisen sananlaskun aseman oikeastaan vain siksi, ettei ole selvyyttä siitä, minkä koosteisen synonyymisananlaskun tyypistymänä sitä lähinnä olisi pidettävä. Eri sananlaskuja ovat mainituin perustein: $1 + 2 + 9 + 17 / 3 + 4 + 10 / 6 + 16 / 7 + 8 + 12 + 13 + 15 / 14$.

- 1) Oma kiitos haisee.
- 2) Hullu kiitti itseänsä, mielipuoli poikoansa.
- 3) Tyhmä töitänsä lukee, itseänsä kiittelee.
- 4) Suuri suu, vähä villoja.
- 5) Töistä miestä mainitaan, vaan ei suurista sanoista.
- 6) Ei suuret sanat suuta halkaise.
- 7) Oesihhan minä Kuopijool lukkariks piässy, vuan ku ei otettu.
- 8) Minähän tarkka olen, sano entinen poika, kun käveleen oppi.
- 9) Kukas kissan hännän nostaa, jos ei kissa itse.
- 10) Ei kaukana kehuja ole.
- 11) Kiitos hipoo omaa lihaa.
- 12) Sen saa kunnan kiitosta, kun itse itseään kiittää.
- 13) Lämpimänä kiitoksen saa, kun ottaa nenänsä alta.
- 14) Itse olen aina itseäni kehunut, ja hyvin olen kiitoksessa pysynyt.
- 15) Seo naapurloev vika, ku ihteessä pittää kehuva.

Yleisradiossa esitettiin 6. 5. 1955 kolme kesken katkeavaa sananvaihtoa, ja kuulijat saivat kilvan keksiä mahdollisimman nasevia jatkorepliikejä.³ Erään pienoisnäytelmän lopussa kiihtynyt emäntäihminen tarjosi kuulijoille seuraavat ärsykkeet: 1) Minun Jussini (jonka heikkoon koulumenestykseen edellinen replikoija oli vihjannut) on ylen viisas. 2) Jussistani tulee oppinut herra. 3) Jussi tulee aivan äitiinsä. 4) — — eikä minua ole vielä kukaan tyhmäksi sanonut, eikä sano!» Niistä 1582 radionkuuntelijasta, jotka tarjosivat tilanteen ratkaisuksi sananparsirepliiikin, 907 reagoi viimeksi kuultuun itsekehu-ärsykkeeseen, 263 perinnöllisyys-ärsykkeeseen, 199 1. ärsykkeeseen ja 137 2. ärsykkeeseen. Itsekehuun reagoineista 449 ehdotti sananpartta »Oma kiitos haisee«, 411 »Kukas kissan hännän nostaa, jos ei kissa itse«, 15 »Ei suuret sanat suuta halkaise«, 9 »Tyhmä töitänsä lukee, itseänsä kiittelee»; joukko hajaehdotelmia sisältyy yllä näkyvään valikoimaan.

Millä perusteella kahta sananpartta on pidettävä synonyymisananparsina?

Kokeilu osoitti, että tarkalleen sama tilanne houkuttelee esiin täysin eri-ideaisten sananparsirepliikejä (192 kuulijaa ehdotti sananpartta »Ei omena kauas puusta putoa«, 102 »Omansa hyvä kunkin, sammakonkin nuijapäätänsä«, 49 »Älä nuolaise

³ Kokeilua on yksityiskohtaisemmin selostettu teoksessa »Parömiologische Betrachtungen« (FFC 172) s. 32—35.

ennen kuin tipahtaa»). Edellä lueteltuja 15 sananpartta voitaneen pitää synonyymisananparsina sanan väljässä mielessä. Kokeellisesti on selvitettävissä, mitkä niistä ovat toistensa lähi-, mitkä etäsynonyymeja. Kun koehenkilöille jaetaan kullekin yksi itsekehu-sananparsi ja kehotetaan valitsemaan muiden joukosta kolme, joita lähinnä voisi käyttää tuon yhden sijasta, aineisto jaottuu varsin yksimielisesti siten, että esimerkit 1—4, 4—7 ja 8—15 hakeutuvat toistensa seuraan; kolmas ryhmä näyttää, joskin vähemmän selvästi, jakautuvan alaryhmiksi 8—11 ja 12—15. Huomattava on, että dominantteja itsekehusananparsia 1 ja 9 ei tajuta lähisynonyymeiksi. Kun 140 ylioppilasta joutui järjestämään esimerkit 1, 8, 9, 10, 13 ja 14 lähekkäisyyden ja etäisyyden mukaan, 92 heistä liitti 1:een («Oma kiitos haisee») Ruotsin ajan dominantin itsekehusananparren »Ei kaukana kehuja ole» (10) ja vain 4 nykydominantin »Kukas kissan hännän nostaa, jos ei kissa itse» (9). Eri koe yhteisöissä synonyymisuuden taju on osoittautunut varsin yhdenmukaiseksi.

Esimerkkiryhmien 1—4 ja 8—15 vastakohta on pikemmin suorasukaisuuden ja ironian sävyttämää tyyllilajin kuin idean eriävyyttä. Sen sijaan suurisuuruutta vitsovat 4—7 osuvat paitsi itsekehuun myös moneen sellaiseen käyttötilanteeseen, joihin 1—3 ja 8—15 eivät luonnu; jälkimmäisten käyttöala on suppeampi. Samaten esimerkiksi »Rahalla saa ja hevosella pääsee» on suppeakäyttöisempien sutkausten »Rahalla saa vaikka kirkossa tapella» ja »Hevosella eikä hakotukilla» synonyymisananparsi, mutta jälkimmäiset eivät ole toistensa synonyymisananparsia.

Samana sananparren tulkinnassa ja soveltamisessa on havaittavissa jyrkkiäkin ajallisia ja paikallisia eroja. Jo tämän vuoksi sananparsien — samoin kuin sanojen — synonyymian määrittäminen on aina likimääräistä, sopimuksenvaraista puuhaa. Tutkimuksen apukäsitteenä 'synonyymisananparsi' on nähdäkseni hyödyllinen. Jos halutaan erottaa esimerkisarjan 1—17 sekä ideayhteyteen että toinen toistaan substituovien kuvien analogiaan perustuva synonyymia toisen tyyppillisen esimerkisarjan 1—15 vain ideapohjaisesta synonyymiasta, niin edellistä voisi nimittää *substituuttsynonymiaksi* ja jälkimmäistä *ideasyonymiaksi*.

- 1) Tuosta tunnen tuhman miehen: tuhmasti pihalle saapi, avokellossa ajaapi.
- 2) Siint sie tunnet tuhma viero: tuppoo tultuuse ensimmäiseks nenneäse niisteä.
- 3) Tuosta tunnen laiskan vaimon: ahto riihen rippupäisen.
- 4) Siitä tunnen tuhman miehen: vesti kieron kirvesvarren.
- 5) Tuosta näin tuhman miehen: vuoron vuoli, vuoron veisti, vuoron kirvestä kirosi.
- 6) Tuosta tiedän tyhmän miehen: nykä puukko, nyrhi kirves.
- 7) Tuosta tunnen tuhman miehen: viikon istu vyö sylissä, kauan housut kainalossa.
- 8) Siitä tuns tuhman vaimon: kiert kierotorstaina, lappo lankoo lauvantaina.
- 9) Siitä tunnen tyhmän vaimon: se hieroo leivät liitoksiin.
- 10) Tuosta tuntee virkun miehen: pian söi, pian kenki, pian pistihe pihalle.
- 11) Tuosta näin hyvän emännän: syötti vieraat väleen, nosti leivät leppeästi.

Konformisella sananlaskupesyeellä voi, kuten yllä, olla eksplisiittiset kehuselementit. Yhtä usein konformisuus on implisiittistä (esim. »Annettu luvattu lahja», »Maksettu peritty haava», »Huoleton hevoseton poika», »Taidoton taloton vaimo, kunniaton kellariton»).

Jos tarkastelee itäsuomalaisvaltaisen »tuosta tunnen»-pesyeen aineistoa⁴, havaitsee kehuselementtien muuntelevan kaleidoskooppisesti, toisistaan ja ydinelementeistä melkein riippumattomina: tuosta ~ siitä, tunnen ~ tiedän ~ näin, tuhman ~ tyhmän ~ laiskan. Vain attribuutin positiivisuus tai negatiivisuus samoin kuin objektin sukupuoli korreloi jatkosäkeiden kanssa. Näillä perusteilla pesye ehkä voitaisiin jaotella tuhman miehen, tuhman vaimon ja virkun talonpitäjän alapesyeiksi.

Eri sananlaskujen ydinelementtien kiinteys vaihtelee. Sae »ahtoi riihen rippupäisen ~ ripsumatta ~ riippuvaisen ~ rikkaisaksi ~ ripsukkaisen» jakaantuu selkeästi kiinto- ja muuntoelementteihin. Sitä vastoin kirves-sananlaskusta on kehitynyt redaktioita, joilla on tuskin muuta invarianttiydintä kuin juuri kirves. Paitsi laajaa levinneisyyttä ja syvää redaktiohajontaa kirves-sananlaskulla on se alkuperäisyyden kriteeri, että mm. 8 ja 9 näyttävät syntyneen »kieron kirvesvarren» lastusina. Tuupaantulon ja tuvastalähdon aihepiiriin liittyy lukuisia tähän formulaan valettuja sananlaskuja; niinpä 10 on varmaan 7:n antiteettistä analogiaa. Tyypilliseen tapaan muotikaavaa on sovellettu myös vanhoihin sananlaskuytimiin: »Laiska töitään lukee» > »Tuosta tunnen laiskan miehen: yhä työstänsä puhuvi», »Vie mennessäs, tuo tullessas» > »Siintä sie tunnet tuhman naisen, mikä ei tuo tullessaan eikä kannakainalossaan», »Siitä tunnet laiskan miehen: talvella ei jouva, kesällä ei kerkii» jne. Inkeriin formula ei näytä päässeen tunkeutumaan, vaan sikäläinen muotikaava on sulattanut aineksikseen uusia kuvia: »Tuntuu tuhman työntööst, laiska leivän leikkist, kirveenvarren vestykist».

- 1) Konstit on monet.
- 2) Konstit on monet, mutta harvat on todet.
- 3) Konstit on monet niinkun Kuivasen naimisessa.
- 4) Konstit o monet, sano varraas ku vittat näki.
- 5) Konstit on monet, sanoo äijä ku hohtimilla tammaa nylyki.
- 6) Konstit on monet, sano akka kun sennia lypsi.
- 7) Konstit on monet, sanoo Laihian flikka, kun kusi ja konttii.
- 8) Konstit on monet, sano akka kun kissalla pöytää pyyhki.
- 9) Kyllä mallit riittää, sano Rotjala kun kissalla pöytää pyyhki.
- 10) Ei meiltä aineet puutu, sano Peltonen kun kissalla pöytää pyyhkis.

Kuten Ruotsissa »konsterna ä mångahanda», siten Suomessa »konstit on monet» tavataan sekä itsenäisenä sananpartena että variaabelipesyeen invarianttiytimenä. 4—8 ovat lisäksi konformisia variaabeleita. Sen sijaan 8—10 ovat tulkittavissa

⁴ Matti Peltomäen opintotutkielma »Tuosta tunnen tuhman miehen».

saman sanomuksen muunnelmiksi, invarianttiytimenä kuva »kun kissalla pöytää pyyhki», muuntoelementtinä vaihteleva repliikki ja kehuselementtinä »sanoi se ja se». Voidaan tosin osoittaa, että esim. 6:n 'oikea' repliikki olisi »ei tipu», joten 6 on kahden akka-sanomuksen kontaminaatio. Repliikkien, sanojain ja jatkeiden yhteys on kuitenkin monissa sanomuspesyeissä siinä määrin löyhä, että aineisto on jaoteltava eri sanomuksiksi korvakuulolta: repliikkikeskeiset sanomukset repliikin, sanojakeskeiset sanojan ja jatkekeskeiset jatkeen mukaan.⁵

Sanomuksia ei voine pitää yhtenä ainoana konformisena sutkauspesyeenä. Esimerkiksi »Perästä kuuluu, sanoi torventekijä», »Ruudut suuret, sanoi lasimestari», »Hyvä on, sanoi Harakka-Antti» ovat selvästi keskenään konformisia, mutta eri pesyettä kuin edellä siteeratut kun-jatkeiset sanomukset. Sama repliikin ja sanojan rytmillinen tasapaino on ominainen sanomuksille »Terve rappi, sanoi Jämsän pappi», »Herttanen veri, sanoi Haigelberi», »Siin on kantti, sanoi Harakka-Antti», mutta riimillisuus erottaa nämä omaksi alaryhmäkseen (ab, sanoi cb) laajemman sanomuspesyeen (ab, sanoi cd) puitteissa. Tyypiltään kaikki sanomusformulat tietenkin kuuluvat yhteen ja ovat saman sananparsityypin muunnelmia.

Hieman epämääräinen *topos*-käsite sopisi ehkä invarianttiytimien yleismääreeksi; E. R. Curtiuksen mukaan (Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter) *topos* voi olla kliše, ajatus- tai ilmaiskuvio, kiteytynyt fraasi, sanankäännö, sitaatti, kuva, embleemi, aihe, asiain ryhmittämis- tai esittämistapa. Yksityinen sana (esim. piru, jouluyö, voidella) ei näytä riittävän invarianttiytimeksi; kaikki 'pirulliset' sananparret eivät kuulu samaan variaabelipesyeeseen. Sen sijaan jo »orpopiru» tai »piru pötkelikössä» on tyypillinen ydintopos, ja edelliseen kytkeytyy usein esim. »hajanainen helveti» tai »Kalajoen markkinat» -topos, jotka tapaa myös muiden invarianttiydinten seurassa. Alku-, sisä- tai loppusointu pitää koossa monet invarianttiytimet: hyvä hevonen, suuri suu, Viron veräjä, täi tervassa, varis vastatuuleen, seppä syö, mela vilahti, mieli — kieli, rikas — rakas, ruokkii — kuokkii. Yleisimmin invarianttiyden on kahden lähinominin suhteutus: muna — kana, kissa — kynnet, koira — kalikka, suu — sydän, yö — päivä, työ — tekijä, nuori — vanha, uusi — vanha jne. Vartalontoistorakenteilla on niin ikään käyttöä: varas varasta varoo, varas vei varkaalta, varas varkaan pojasta. Tilannekuvatoposten (»kissalla pöytää pyyhki», »uunilta putosi», »kananpoikia piiskasi») ohella voi mikä tahansa suosittu fraasi tai sutkaus ryhtyä kasvattamaan variaabelipesyettä vaiheilleen.

Variaabelipesyeiden idearönsyilystä esitti jo Elias Lönnrot vuoden 1833 matkamuistelmien alussa osuvan pikku esimerkin:

»Niinpä jos seppä kerskaillen soveltaisi itseensä vanhan sananlaskun: *seppä syöpi selvän leivän, takoja palan paraimman*, niin hänen vaimonsa saattaa keskinäisen kinas-telun lomassa virkkää: *seppä syöpi selvän leivän, selvemmän sepän emäntä*, tai joku muu vastaanväittäjä sanoo: *seppä syöpi sammakonki, kun ei saa sianlihoa*. Tällaiset tilapäis-sananlaskut tekaistaan ja unohdetaan yhtä pian.»

⁵ Vrt. Iris Järviö-Nieminen, Suomalaiset sanomukset s. 85.

Pikku muutoksin ja lisin todella kehitellään tutusta invarianttiytimeistä yhä uusia ideoita: »Työ tekijäänsä kiittää ~ neuvoo ~ kaipaa», »Tyä tekkiätäs kiittä, sano trenk ko isänt löi», »Työ tekijänsä löytää ja tekijä työnsä tietää», »Tekijä työn tietää eikä tienkävijä». Aina ei kyseessä ole tietoinen eikä tiedostamaton mukailu: väärinkäsityksellä ja väärinkuulemisellakin on osuutensa kollektiiviseen luomisprosessiin. Vertauksesta »kävelee kuin simpanssi» tulee takamailla »kävelee kun Simpan Nissi»; kannakselaisen teonsanan kaalia (= kaapia) tuntemattomuus vie sananlaskun »Rohkea rokan syö, kaino ei saa kaaliakaan» uusille urille; vanhan eräterminologian kuormittamasta sananlaskusta »Suu saattaa suden ritaan, kieli kärpän lautaseen» kehittyä idealtaan uusi konforminen variaabeli »Suu saattaa suden riitaan, kieli kärpän laulamaan».

Etenkin suosikkisananparsien liepeillä viihtyy jopa kymmenittäin substituuttisynonyymeja, konformisia mukaelmia ja invarianttiydintä soveltavia variaabeleita. Pelkkä »geneettisen yhteenkuuluvuuden» käsite ei auta pitkälle tällaista vyyhtä purettaessa. Kehityshistoriallisia kriteerejä ei sovi väheksyä, mutta ei myöskään yliarvioida. Länsisuomalainen »Merellä silmät, metsällä korvat» ja itäsuomalainen »Haasta maalla: maa kuulee; haasta veellä: vesi kuulee» ovat, kuten Urpo Vento on osoittanut⁶, kehityshistoriallisesti katsoen saman yleiseurooppalaisen sananlaskuidean haarautumia, ja niiden levinneisyysalueet sivuavat toisiaan Hämeen ja Savon rajoilla kuin vaihtoehtoiset redaktiot ikään. Puoliyhteinen idea ja ydin ei kuitenkaan riittäne sitomaan näitä formulaltaan jyrkästi erilaisia muunnelmia saman sananlaskun redaktioiksi.

Rajatapauksia on. Itse sananparsisto muuntuu, risteytyy ja rönsyilee rajoista tietämättä. Rajalinjat ovat harvemmin näkyvissä itse viidakossa kuin viidakossa harhailevien tutkijain peitepiirroksissa. Tieto yhteisesti sovituiista kriteereistä helpottaa joka tapauksessa suunnistautumista. Pitämällä silmällä erikseen idean, formulaa ja ytimen samuutta tai eriävyyttä, arvioimalla synonyymisuuden, konformisuuden ja samaytimisyyden asteen niin täsmällisin termein kuin mahdollista tutkija pystynee tähänastista selkeämmin ilmaisemaan, millä perusteilla hän pitää kahta sananparsitoisintoa saman sananparren tai eri sananparsien toisintoina.

⁶ Urpo Vento, »Merellä silmät, metsällä korvat» (SKS:n käsikirjoitus).

Vorschläge für eine strukturanalytische Terminologie der Sprichwortforschung

VON MATTI KUUSI

Der Verf. bringt Beispiele als Illustration für folgende Einteilung:

Sprichwörter (im weiteren Sinne) = eigentliche Sprichwörter + Situationsgebundene Paraphrasen + festgewordene Scherzrepliken (u.a. Wellerismen) + Redensarten (u.a. sprichwörtliche Vergleiche).

Die verschiedenen Sprichwörter (im weiteren Sinne) werden zu Gruppen zusammengefasst entweder durch eine gemeinsame Idee (synonyme Sprichwörter), durch eine gemeinsame Formel (konforme Sprichwörter) oder durch einen invariablen Kern (Gruppen von Variablen). Konforme synonyme Sprichwörter haben Idee und Formel gemeinsam, konforme Variable haben Formel und invariablen Kern gemeinsam. Haben zwei Sprichwortvarianten Idee und invariablen Kern gemeinsam, so sind sie Varianten desselben Sprichworts.

Die Sprichwörter sind entweder einfach oder komplex. Entfernt man aus einem einfachen Sprichwort die improvisierten-situationsgebundenen Füllelemente und die für eine konforme Sprichwortgruppe kennzeichnenden Rahmen- oder Formelelemente, so bleiben die zum Verständnis der Idee unentbehrlichen Kernelemente übrig. Mit einem einfachen Sprichwort können sich synonyme, analoge oder antithetische Multiplikationselemente oder aus einem andern Sprichwort erhaltene Verbindungselemente

vereinigen. Es gibt Sprichwörter, die sich reziprok zueinander verhalten oder Kontaminationen zweier Sprichwörter sind, ferner solche, die durch Verstümmelung aus anderen Sprichwörtern entstanden sind.

Bei der Variation sowohl eines einzelnen Sprichworts als auch einer Sprichwortgruppe treten stabile und labile Elemente zutage. Alternative labile Elemente können füreinander substituiert werden, alternative syntaktische Konstruktionen sind synomorph.

Die Redaktionen desselben Sprichworts werden voneinander durch Verschiedenheit der Formel oder durch leichte Unterschiede der Kernelemente getrennt. Alternative Redaktionen haben im allgemeinen ihre eigenen Verbreitungsgebiete und sind nicht parallel bei demselben Traditionsbewahrer anzutreffen, wie es bei verschiedenen Sprichwörtern oder bei situationsgebundenen Varianten desselben Sprichworts der Fall ist.

Der Verf. betont, dass der Begriff »genetische Zusammengehörigkeit« nicht genügt, um zu entscheiden, wann es sich um dasselbe und wann um verschiedene Sprichwörter handelt. Grenzfälle müssen im Hinblick auf den Gemeinsamkeitsgrad von Idee, Formel und invariablem Kern analysiert werden. Der Verf. beabsichtigt, die Frage in Zukunft durch Beispielmaterial aus anderen Sprachen zu erhellen.